

2023⁵
(572)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні
алюзії у сучасних воєнних наративах . . . 5

Харук А. Харківська оборонна опера-
ція (24 лютого — 14 травня 2022 р.) . . . 23

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Не стріляйте тільки в сина»: Оку-
пація с. Ягідне на Чернігівщині —
свідчення з підвалу (3—30 березня
2022 р.) (інтерв'ю записала та під-
готувала до друку *К. Литвин*) 35

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Yas O. Russia as Mordor: Fantasy Allu-
sions in Contemporary War Narratives . . . 5

Kharuk A. Kharkiv Defense Operation
(February 24 — May 14, 2022) 23

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“Just Don’t Shoot My Son”: The Occu-
pation of Yahidne Village, Chernihiv
Region — Testimony from the Base-
ment (March 3—30, 2022) (record
and publication by *K. Lytvyn*) 35

Історичні студії**До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.**

Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр.: досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях 50

Кушнеж Р. Ставлення II Речіполопитої до поляків в УСРР у період Голодомору 69

Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932—1933 рр. (січень 1988 р.)... 83

Гладун О., Левчук Н., Воловина О. Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка 93

* * *

Заяць А. Євреї на Волині у XVI — першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя 119

Биздра-Куш П. Приватне листування польського дипломата Я.С. Лося з ієрархами Української греко-католицької церкви 137

Кузіна К. Глузуючи з ВНК—ОДПУ—НКВС: радянські органи держбезпеки в анекдотах (1920—1930-ті рр.) 151

Методологія. Істориографія. Джерелознавство

Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. в політичній публіцистиці 1905—1917 рр. 167

Historical Articles**To the 90th Anniversary of the Holodomor 1932—1933**

Yefimenko H. Demography of the Holodomor Period through the Lens of Ukrainian Experts of 1930s: Achievements, Problems, and Possibilities of Use in Modern Researches 50

Kuśnierz R. The Attitude of the Second Republic of Poland towards the Poles in Ukrainian SSR during the Holodomor 69

Kulchytskyi S. On the Question of the First Soviet Publication about the 1932—1933 Famine (January 1988) ... 83

Gladun O., Levchuk N., Wolowyna O. Once Again, About the Number of Losses Due to the Holodomor: Expert Evaluation 93

* * *

Zaiats A. Jews in Volyn in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries: Between the Norm of the Law and the Practice of Life 119

Byzdra-Kusz P. Private Correspondence of the Polish Diplomat J.S. Łoś with the Hierarchs of the Ukrainian Greek-Catholic Church 137

Kuzina K. Laughing at VChK—OGPU—NKVD: The Soviet State Security Agencies in the Anecdotes (1920s—1930s) 151

Methodology. Historiography. Sources

Kolesnyk V., Cheberiyako O. Ukrainian Liberal-Democratic Parties in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century in Political Journalism 1905—1917 167

Дискусії

Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький vs М. Кривонос: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? ... 184

Документальні есеї

Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття 208

Рецензії й огляди

Литвин М., Хахула Л. Українсько-польське партнерство: випробування путінською агресією [Рец. на кн.: *Wojna na Ukrainie*. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.] 242

Хроніка

Масненко В. III Черкаський історіографічний симпозиум «Центрально-східноєвропейський мнемонічний простір: комеморація й історіографічна рефлексія» 247

Разиграєв О. Міжнародна наукова конференція «Польща — Україна: на шляху до добросусідства» 251

Discussions

Stepankov Valerii, Stepankov Vitalii. B. Khmelnytskyi vs M. Kryvonis: Rivalry for the Bulava or Confrontation of Viewpoints on the Nature and Purpose of the Revolutionary Struggle of 1648? 184

Documentary Essays

Shapoval Yu. The Case of Ivan Dziuba From a Distance of Half a Century ... 208

Book Reviews and Surveys

Lytvyn M., Khakhula L. Ukrainian-Polish Partnership: Testing by Putin's Aggression [Book review: *Wojna na Ukrainie*. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.] 242

Chronicles

Masnenko V. 3rd Cherkasy Historiographic Symposium "Central and Eastern European Mnemonic Space: Commemoration and Historiographic Reflexion" 247

Razyhryayev O. International Scientific Conference "Poland — Ukraine: On the Way to Good Neighborhood" ... 251

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 28.09.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 00.00.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,80. Обл.-вид. арк. 20,28. Тираж 000 прим. Зам. № 0000.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.005>
УДК 82.04:355(470+477) «Толкін»

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник, відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuas@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

РОСІЯ ЯК МОРДОР: ФЕНТЕЗІЙНІ АЛЮЗІЇ У СУЧАСНИХ ВОЄННИХ НАРАТИВАХ

Мета — висвітлити і проаналізувати циркуляцію фентезійних алюзій у сучасних нара- тивах, які вживаються для маркування Росії та її військової агресії проти України. **Мето- дологія дослідження** спирається на стратегії порівняння й аналізу транзитних компо- нентів міфології Дж.Р.Р. Толкіна у вигляді символічних образів, які були трансформовані та використані для означення сучасної Росії. **Наукова новизна.** Показано суперечливу і складну історію сприйняття фентезійного нарративу Дж.Р.Р. Толкіна на теренах СРСР та пострадянської Росії. Розглянуто практики послуговування фентезійними образами, персонажами як алегоріями для представлення радянського режиму і його лідерів. Від- значено, що привабливість уподібнення СРСР до Мордору — образу й топосу / місця «вселенського Зла» — крилася в тому, що тодішній читач сприймав фентезійний на- ратив як закодовану тоталітарну історію. Наголошено, що оповідь Дж.Р.Р. Толкіна кон- струювала свого роду міфопоетичну реальність, зорієнтовану на певний досвід читаць- кої аудиторії. З'ясовано причини адаптивності образів, сюжетів, героїв із фентезійного нарративу й міфології Дж.Р.Р. Толкіна, котрі уможливили їх високу транзитність і швидке перенесення на воєнну сучасність, передусім для маркування російської агресії проти України. **Висновки.** Обстоюється думка, що фентезійні алюзії як елементи мандрівного

Цитування: Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні алюзії у сучасних воєнних нара- тивах. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 5—22. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умо- вах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

трансміфу ввійшли до сучасних воєнних наративів. Саме адаптація тоталітарної і старої імперської спадщини у нинішньому російському державно-політичному проекті стала головною передумовою для поширення нових-старих образів Росії як Мордору — «царства / імперії Зла». Вживання фентезійних образів у доволі своєрідний спосіб відображає складний процес пошуку новітніх ліній культурної дельмітації та світоглядної демаркації, спричинений сучасною російсько-українською війною.

Ключові слова: російсько-українська війна, Росія, СРСР, Мордор, орки, Середзем'я, «вторинний» світ, Толкін, «Володар пернів», міфологія Толкіна, фентезійні алегорії, воєнні наративи, воєнна сучасність.

Жанр фентезі народився у середині ХІХ ст. як різновид фантастичної літератури, сюжети якої часто-густо вибудовувалися навколо міфології, фольклору. Спирався він на давню міфологічну традицію представлення й осягнення людського світу, до палітри якого вводилися символічні образи, герої, надприродні істоти, гадані передумови, обставини, події, явища, країни тощо. Саме на такій основі як своєрідний мікс реального, ідеального й уявного конструється вигаданий «вторинний» світ фентезі.

Зазвичай фентезійні сюжети базуються на гіперболізованих, переінакшених, видозмінених, інколи контрверсійних міфічних, казкових, фольклорних, морально-етичних проєкціях і конструкціях реального світу, котрі підкреслюють й артикулюють нові культурні, літературні, мистецькі, соціальні смисли. Характерною рисою багатьох фентезі виступає символічна та загострена до краю боротьба Добра і Зла, вбрана в легендарні, фольклорні, казкові, магічні шати.

Широку популярність жанр фентезі здобув на початку ХХ ст. завдяки творам Г.Р. Гаггарда, Р. Кіплінга, Е.Р. Барроуза, які пропонували різноманітні варіації «загубленого» чи то вигаданого «вторинного» світу. Кардинальні метаморфози фентезі як жанру сталися у другій половині ХХ ст. Феноменальний успіх творів Дж.Р.Р. Толкіна, К.С. Льюїса, У. Ле Гуїн, Р. Джордана, Дж.Р.Р. Мартіна, Б. Сендерсона й інших авторів спричинився до жанрової диференціації, а саме виокремлення високого чи епічного фентезі з глибокими філософськими й екзистенційними смислами. Про виняткову популярність фентезійних наративів свідчать розмаїті практики та рольові моделі ряду субкультур другої половини ХХ — початку ХХІ ст., котрі існують у багатьох країнах як фандоми чи інші неформальні спільноти, згуртовані навколо уявних або «вторинних» світів.

У віртуальну, мережеву, глобальну добу згаданий жанр дедалі частіше розглядається у світлі транс- і мультикультурних процесів, які вирізняються високим рівнем транзитності й адаптивності. Недаремно фентезі вивчається на теренах низки гуманістичних і суспільствознавчих дисциплін, передусім у царині порівняльного літературо-, мовознавства, культурології, фольклористики, медієвістики, культурної, інтелектуальної історії, а також у працях із соціальної та медійної комунікації. Приміром, міфологія й фентезійний наратив Дж.Р.Р. Толкіна розглядаються у світлі студій із медієвістики [1], культурної та

інтелектуальної історії ХХ ст. [2], а також у глобальному контексті побутування популярної культури [3].

Утім, на обширах сучасної культурної, соціальної й інтелектуальної історії, історії уявлень, медійної історії фентезійні сюжети цікаві вже не тільки як адаптивні проєкції чи літературні формати осягнення минувшини, міфології, фольклору, а ще як канали та способи транскультурної комунікації. Багатошаровий морально-етичний і символічний потенціал образів, героїв, місць, країн, земель із фентезійного нарративу Дж.Р.Р. Толкіна у вигляді алюзій та алегорій нині затребуваний для представлення й потрактування масштабних екстремальних розломів глобального світу, зокрема сучасної російсько-української війни.

У січні 2016 р. західні ЗМІ повідомили про помилку онлайн-сервісу «Google Translate», котрий переклав назву «Російська Федерація» як «Мордор». Згаданий збій не був випадковим, а, як припускають, пов'язаний із гакерським зламом або технічним глюком. Так чи інакше, проте цей випадок відобразив новітні означення, що ввійшли до української мови 2014 р. для представлення Росії як держави-агресорки.

Похибка «Google Translate», який перекладає величезну кількість документів і дошукується адекватних мовних шаблонів, мимоволі зафіксувала явища й контексти новітньої військової реальності [4, 5]. Саме російсько-українська війна суттєво трансформувала первинний сенс слова «Мордор» як «країни Зла» зі знаменитого фентезі «Володар перснів» британського письменника та філолога Дж.Р.Р. Толкіна.

Задавалося б, що така метаморфоза здебільшого була пов'язана з медійними образами мережевої й інформаційної доби 2000-х. Тим паче, що триумфальний успіх кінотрилогії «Володар перснів» (2001—2003 рр.) режисера П. Джексона спричинився до повсюдної візуалізації цієї палітри образів, зокрема до поширення туризму місцями кінозйомок. Більше того, згадана кінотрилогія надала нового імпульсу руху толкіністів — однієї з найвідоміших рольових субкультур другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Утім, поширення неформальних практик фандому Дж.Р.Р. Толкіна репрезентувало не тільки розмаїті впливи медійних ресурсів, а й новітні пошуки культурних символів і ліній світоглядної демаркації у глобальному світі на зорі ХХІ ст. Після широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. циркуляція алегоричних образів Росії як «Мордору» та російських військовиків як «орків» стала масовою. Ба більше, ці алюзії органічно й повсюдно ввійшли до військових нарративів 2022—2023 рр.

Тут доречно наголосити, що алегорична традиція використання фентезійних персонажів і топосів сягає ще радянської доби, позаяк образи Мордору та володаря Саурона продукували очевидні аналогії з СРСР і його партійними лідерами. Проте сам Дж.Р.Р. Толкін украй негативно сприймав подібні алегоричні зіставлення [6, С. 109, 456; 7, С. 153]. Приміром, відоме його категоричне заперечення 1961 р. у зв'язку з передмовою до шведського видання «Володаря перснів», в якій перекладач О. Ольмаркс припустив очевидну відповід-

ність між Сауроном і Й. Сталіним, Мордором та радянською Росією [6, С. 6]. Натомість автор фентезі обстоював думку про адаптивність вигаданої чи справжньої оповіді до власних міркувань і досвіду кожного читача. Водночас він категорично розрізняв адаптивність та алегоричність [8, С. 291—292].

Однак алегоричні уподібнення все одно циркулювали на культурних обшарах і часто-густо поставали в найрізноманітніших контекстах. Достатньо згадати добре відомий вислів із виступу американського президента Р. Рейгана 8 березня 1983 р., коли він назвав СРСР «імперією Зла» або «центром Зла у сучасному світі». Ця метафора доволі часто повторювалася, трактувалася та репрезентувалася у світлі вищезгаданого фентезійного наративу. Наприклад, колишній чеський дисидент М. Семін (Semín) відзначав, що Мордор саме й уявлявся як «імперія Зла» — Радянський Союз [9, С. 118—119].

У певному розумінні з «Володарем перснів» сталося те, що зазвичай трапляється після публікації визначних або знакових творів. Вони по-різному трактуються, інтерпретуються, осмислюються й, урешті-решт, умонтовуються у відмінні соціокультурні контексти та опозиційні світоглядні схеми представлення світу, а їх герої, образи, сюжети «живуть» як самостійні культурні символи, літературні явища, суспільно-політичні аналогії поза задумами свого автора.

Загалом радянський режим сприймав толкіністів та інших неформалів як потенційну, а часом і реальну загрозу, адже їхні рольові практики хоч-нехоч нав'язували зіставлення фентезійного Мордору з радянською реальністю. Проте ставлення до творів Дж.Р.Р. Толкіна у СРСР не було однозначним.

Скажімо, його повість «Гобіт, або Туди і звідти», адресовану на перший погляд винятково дитячій аудиторії, як своєрідну предтечу вищезгаданої трилогії було перекладено та надруковано російською мовою 1976 р. У 1985 р. цей твір в українському перекладі опублікувало видавництво «Веселка». Зазначимо, що Дж.Р.Р. Толкін не погоджувався з думкою про суто дитячу спрямованість «Гобіта...». Натомість він наголошував, що його як автора до написання мотивувала пристрасть до епосу, легенд, міфології, казкових історій [7, С. 6].

Зовсім іншою виявилася доля російськомовних перекладів «Володаря перснів», які різні перекладачі опрацьовували від кінця 1950-х рр. Вигадувалися найрізноманітніші, часом дуже химерні й абсурдні способи обійти цензуру, як-от вибіркові гібридні переклади з дописами до тексту Дж.Р.Р. Толкіна інших авторів із додатками стилізованого російського фольклору, включення спеціальних інтермедій, представлення вигаданої подорожі героїв у душі стереотипів радянської наукової фантастики й т. п. [10, С. 163—164].

Та «Володар перснів», написаний у жанрі епічного чи високого фентезі, продукував очевидні асоціативні смисли з радянським режимом. Недаремно принаймні частина російських толкіністів сприймали перші самвидавні переклади як своєрідний вихід зі «структурованого тоталітарного світу зла, брехні й рабства» [10, С. 166]. Отож офіційно схвалена, проте скорочена та адаптована версія перекладу першої частини «Володаря перснів» була видрукувана лише 1982 р. Однак наступні затрималися внаслідок неблагонадійної

репутації перекладачів у сприйнятті партійних функціонерів. Лише 1989 р., вже на присмерку СРСР, російськомовний переклад фентезі Дж.Р.Р. Толкіна побачив світ у повному обсязі [11, С. 6—7].

Зазначимо, що поміж неформальних спільнот на радянських теренах побутувало щонайменше дев'ять самвидавних перекладів «Володаря перснів» [12, С. 79]. У певному розумінні привабливість цього нарративу для читача крилася в тому, що в ньому хоч-не-хоч прочитували й за фентезійним шлейфом віднаходили у закодованому вигляді власну тоталітарну історію [13]. Якоюсь мірою така мотивація російського загалу, який часто-густо вбачав у «Володарі перснів» свого роду «чарівне / криве дзеркало», що демонструвало зловісні епізоди радянського минулого та його травматичні наслідки, парадоксальним чином потвердила авторську тезу про адаптивність твору до читацького досвіду.

Компаративне студіювання текстів та історії російськомовних перекладів Дж.Р.Р. Толкіна спричинилося навіть до написання американським лінгвістом М. Гукером відомої студії «Толкін російськими очима» [14]. Відзначимо, що Т. Вікем-Кроулі — один із рецензентів цієї праці, зробив надивовижу точне спостереження щодо прихованих причин побутування численних переінакшень у російськомовних перекладах «Володаря перснів». На його думку, низка таких спотворень була пов'язана зі «снобізмом і навіть шовінізмом стосовно неросійських культурних артефактів» у російській мовній традиції. Крім того, такі перекручення генерували незмінні «претензії на російсько-радянський пріоритет у всіх видах наукових відкриттів і нових технологій», які роздмухували «національне еґо про місце Росії / Радянського Союзу у світі» [15, С. 286—287].

Зрештою тривалий самвидавний статус «Володаря перснів» на теренах СРСР різко контрастував із його становищем на культурних обширах західного світу, в якому цей твір став одним зі знакових символів масової культури другої половини ХХ ст.

На перший погляд пострадянська доба мала б однозначно покласти край таким алегоричним уподібненням, які асоціювали Росію з образом Мордору. Тим паче, що субкультура толкіністів бурхливо поширилася на просторах экс-СРСР, зокрема на обширах Російської Федерації. Практики фандому Дж.Р.Р. Толкіна навіть привернули увагу ФСБ, яка після публікації наклепницької статті 1998 р. в «найкращих» радянських традиціях шукала серед місцевих толкіністів прибічників сатанізму й жертвних ритуалів [10, С. 168]. Але вигаданий світ залишався дуже привабливим для багатьох російських поціновувачів Дж.Р.Р. Толкіна. Варто згадати, приміром, успіх фентезійних творів біолога та водночас письменника-фантаста М. Перумова (нині мешкає у США), присвячених «світу Середзем'я». Тим більше, що їхній автор за радянських часів належав до неформальної спільноти толкіністів.

Та пострадянська традиція представлення й осмислення фентезійного нарративу запропонувала власні прочитання або ревізії, котрі доволі точно відо-

бразили ностальгійні переживання за радянською імперією. Автором зворотного алегоричного прочитання, точніше кардинальної ревізії «історії світу Середзем'я», став російський палеонтолог К. Єськов. Наприкінці 1990-х рр. він написав й опублікував роман «Останній носій персня» (рос. «Последний кольценосец»), який подав інше прочитання та потрактування цього фентезійного світу [16].

К. Єськов намагався представити «історію Середзем'я» не у світлі «Володаря персів», що його він означає як «історіографію переможців», а з іншого боку, тобто Мордору. Така фентезійна алюзія продукувала очевидну аналогію зі становищем СРСР і пострадянської Росії, себто з переможеною у «холодній війні» стороною. Ба більше, переінакшення К. Єськова, точніше творення ревізійної версії наративу Дж.Р.Р. Толкіна, було показовим і символічним, оскільки яскраво відобразило тугу цілого російського покоління за останньою імперією — СРСР.

За фентезійним сюжетом К. Єськова, «мирне східне царство Мордор», яке очолював енергійний і просвічений володар Саурон VIII, репрезентувало єдину цивілізацію у Середзем'ї, зорієнтовану на «раціональне знання». Мордор кинув виклик давній магії та, спираючись на елітний клас учених, розпочав промислову революцію. Мета — зупинити катастрофічні кліматичні зміни, зумовлені планетним ритмом, адаптувати господарство й «не очікувати милості від природи». Мордору протистоїть «агресивний і недолюбий Захід» під приводом «імперіаліста Гендальфа», котрий відчуває загрозу від «просвіченої й технократичної влади Саурона» та у змові із «заокеанськими ельфами» створює складний «геополітичний сандвіч коаліцій» і знищує Мордор. Натомість «переможці» зводять «погану подобу» Заходу [17].

У світлі такого переінакшення «вторинного» світу, створеного Дж.Р.Р. Толкіном, ностальгійний присмак за «великою імперією» проступає виразним рефреном усього твору К. Єськова. Зауважимо, що цю ревізію розглядають як своєрідне «вікно у свідомість радянського покоління бебі-бумерів» [17]. Ідеться про післявоєнну / путінську генерацію радянських людей, передусім їх погляди на пострадянські міжнародні відносини та конституювання сучасного світоустрою. В багатьох аспектах контрверсійні смисли, котрі побутували довкола представлення Мордору в пострадянській Росії, спонукають до переосмислення потужного імперського й тоталітарного пласту російської культурної традиції.

За іронією долі визначальним чинником у новому поширенні фентезійних алегорій 2000-х рр. стала реадаптація тоталітарної і старої імперської спадщини, котрі склали підмурок державно-політичного проекту сучасної Росії. Звісно, неоімперські політичні й ідеологічні віяння витіснили на маргінеси вестернізовані культурні зразки. Це створило очевидні передумови до постання нової хвилі алюзій, котрі репрезентували путінську Росію як Мордор.

Кардинальний злам стався в лютому 2014 р., коли в Києві перемогла Революція гідності з її провідним гаслом і zarazом світоглядним орієнтиром-дороговказом: «Україна — це Європа». Москва відповіла «гібридною

війною» задля поновлення імперії та нової делімітації пострадянського простору. Відтоді алегоричний образ Мордору для позначення Росії як нового-старого топосу Зла посів помітне місце в нарративах воєнної доби, що прагнули окреслити новітні лінії культурної і світоглядної демаркації глобального світу.

Варто наголосити, що події 2013—2014 рр. вже сприймали як повстання супроти Мордору, який у той момент утілював проросійський режим В. Януковича. Скажімо, відомий британський політолог Е. Вілсон писав про «революцію народу проти “Мордору” Януковича та його “орків»» [18, С. 354]. Припускають, що до появи такого алегоричного уподібнення якоюсь мірою спричинився вихід 2013 р. другого фільму «Пустка Смога» з кінотрилогії-приквела «Гобіт» згаданого вище режисера П. Джексона до попередньої кінотрилогії «Володар перснів». Саме у цей час з'явився відеоролик «Повстання гобітів», в якому кадри київського Майдану чергувалися зі сценами зі стрічок П. Джексона [19].

Упродовж 2014—2015 рр. образ Мордору, котрий пов'язувався з путінською Росією, неодноразово вживався у численних дописах у соціальних мережах. Спершу цей образ циркулював у середовищі українських військовиків, волонтерів, їхніх родин і друзів, спільнотах соцмереж, які протидіяли російським інформаційним операціям за часів гібридної фази російсько-української війни.

Однак культурні терени циркуляції образів Мордору розросталися доволі швидко. Ба більше, ця символічна алегорія неодноразово згадувалася в публічних виступах і заявах відомих політиків та державних діячів. Приміром, тодішній президент України П. Порошенко називав Мордором російський проєкт «Новоросії» [20].

Часом в інформаційному та культурному просторах поставали несподівані й навіть зовсім химерні паралелі, як-от проєкт світлової інсталяції «ока Саурона» на 21-му поверсі одного з московських хмарочосів, який планували реалізувати у грудні 2014 р. [21]. Утім, інсталяцію скасували в останній момент не так через протести російських церковників, як через дивовижну символічність, що її мимоволі набув такий захід у Москві в умовах неоголошеної війни проти України.

Емігрант із Росії, журналіст, перекладач і колумніст Л. Бершидський у грудневому дописі 2014 р. відзначав, що «сьогоднішня Москва дуже схожа на Барад-дур (Чорна Башта, столиця Мордора — *О.Я.*), тиранічне місце влади Саурона в епопеї Толкіна». Насамкінець він зіронізував, що хоч Москва так і не отримала «башту з Вогняним оком на верхівці», проте Останкінська телевежа дуже нагадує її на заході сонця [22]. Суголосні думки і спостереження побутували й у дописах тогочасних російських опозиціонерів та емігрантів [23].

Урешті про ступінь поширення фентезійних алегорій із «Володаря перснів» промовисто свідчить навіть не згаданий вище злам або збій сервісу «Google Translate», а те, що образ Мордору-Росії став неодмінним атрибутом культурного простору. Приміром, 2016 р. було опубліковано англomовний шпигунський роман у контексті сюжетів і подій російсько-української війни,

написаний колишнім співробітником ЦРУ, а нині письменником М. Девідсоном та журналісткою К. Кириловою з промовистою назвою «Під покровом Мордору» («In the Shadow of Mordor») [24].

Отож образ Мордору як уявного топоніму безпросвітної країни, де у впаленій пустелі з непрохідними хащами живуть злі й дикі істоти-монстри — орки, керовані демонічним «темним лордом» Сауроном, упродовж кількох воєнних років органічно ввійшов до української суспільно-політичної лексики. Мордор як образ-символ «царства темряви» став однією з популярних алузій для представлення путінської Росії або її сателітів, зокрема Білорусі [25, С. 152]. Нове життя після окупації Криму та початку бойових дій в Україні здобула й інша алузія з фентезійного наративу — «орки». Цим словом почали називати російських загарбників [13].

Не бракувало алегорій і щодо символічних «перснів влади», які часом пов'язували з трубопроводами російського «Газпрому», котрими ця компанія прагнула охопити якомога більшу частину світу. Ба навіть фентезійне «око Саурана» асоціювали з газовим полум'ям на родовищах, де безперервно спалювали надлишки цього енергетичного ресурсу як універсального «важеля сили та влади» у сприйнятті Кремля [26].

Вочевидь доречно бодай стисло окреслити ті конструктивні особливості фентезійного наративу, котрі спричинилися до цієї хвилі алегоричних уподібнень й алузійних запозичень. За визнанням Дж.Р.Р. Толкіна, написання «Володаря перснів» створювало вигаданий світ для його мов, дозволяло експериментувати з жанром довгого оповідання і «вторинною вірою» [7, С. 7]. Коли взяти до уваги те, що автор був побожним католиком, то в його фентезійній міфології повною мірою проступають християнські мотиви [7, С. 154], насамперед наскрізне протиставлення Добра і Зла.

Показово, що провідний сюжет фентезійного наративу, пов'язаний із місцею гобітів будь-що знищити «перстень усевладдя», продукує страшні випробування і драматичні морально-етичні колізії провідних героїв. Побутують навіть своєрідні тлумачення наративного світогляду Дж.Р.Р. Толкіна у світлі теології краси й естетики католицького богослов'я [27, С. VII].

Ще однією наріжною віссю композиції «Володаря перснів» була її уявна просторово-географічна система координат. Недаремно автор наголошував, що розпочав фентезі з мапи та представив наративну історію передусім як дійство, котре розгортається у просторі. Дж.Р.Р. Толкін уважав, що карти були дуже важливими для читачів, оскільки вони допомагали узгодити виклад й інтегрували провідні сюжети з уявною географією. Саме напрочуд добре прописані деталі, мапи, прораховані відстані між уявними об'єктами, генеалогічні розписи, докладні переліки королів, складна календарна система, додатки відіграють велику роль у розгортанні фентезійного дійства, позаяк автор прагнув, щоб його оповідь сприймали майже як «реальну історію» [7, С. 122].

Утім, біографічну історію й життєвий досвід Дж.Р.Р. Толкіна доволі складно однозначно пов'язати з сюжетами, контекстами, місцевостями та героями

його творів. Він волів, аби дослідники не співвідносили і не вставляли автобіографічні проєкції до канви його творів, тобто був переважно закритий у цьому розумінні. Ба більше, творець «Володаря перснів» досить гостро реагував на такі інтерпретаційні експерименти й компаративні паралелі.

Проте досвід Дж.Р.Р. Толкіна як учасника страшної «м'ясорубки» Першої світової війни, відомої як битва на Соммі 1916 р., глибоко вплинув на майбутнього автора «Володаря перснів». Він втратив кількох найближчих друзів, підхопив «окопну лихоманку», що, мабуть, урятувало його від загибелі, адже опинився у шпиталі в Англії [8, С. 136—140].

Вважають, що якраз травматичні враження, набуті на Західному фронті, заклали той фундамент, на якому постав майбутній фентезійний епос Дж.Р.Р. Толкіна [28]. Випробування війною лише поглибило його негативне сприйняття індустріального розвою, особливо машин і технологій, а також розуміння фатального перебігу змагань Добра та Зла, що можуть уцент випалити і зруйнувати людський дух. Саме солдатське оточення та мовний сленг військових часів послугували авторові взірцями для окреслення Сема Гемджі — одного з провідних героїв «Володаря перснів» [6, С. 218—219].

Та, мабуть, найголовніший вислід цього екстремального досвіду полягав у тому, що Дж.Р.Р. Толкін майже відразу після окопних і госпітальних буднів зосередився на творенні великої космогонічної міфології свого уявного чи «вторинного» світу [29, С. 151]. Більше того, він прагнув піднести її на рівень романтичної казки. Не випадково його перший біограф Г. Карпентер навіть називає період 1917—1925 рр. часом, коли Дж.Р.Р. Толкін прагнув створити міфологію для Англії [8, С. 143]. Йдеться про «Сильмариліон» — збірку псевдоміфічних творів, доопрацьовану й видану вже по смерті автора 1977 р. його сином Крістофером Толкіном. Із творенням цієї масштабної міфопоетичної традиції розпочалося конструювання авторського світу Середзем'я.

Післявоєнні практики Дж.Р.Р. Толкіна можна розглядати як своєрідну версію романтичного ескапізму чи втечі свідомості від військових жахів, генерованих цивілізацією. У чомусь вони перегукуються з епохальними мотивами шпенглерівського «Присмерку Європи», особливо коли йдеться про протиставлення культури й цивілізації.

Отож Дж.Р.Р. Толкін створив фіктивний світ із розгалуженою, витонченою міфологічною традицією, розвинутим поетичним фольклором, розмаїтими мовами, але використовував для його конструювання реальне життя. Більше того, автор щиро вірив, що він як творець уявного світу не повинен порушувати наукові принципи. В результаті постав напрочуд досконалий «вторинний» світ, який нав'язував ефект занурення читача «всередину», себто продукував рецепцію фентезійної розповіді як майже «справжньої історії» [7, С. 124—125, 127].

Міфологію Дж.Р.Р. Толкіна навіть зіставляють зі знаменитими романтичними фальсифікаціями, приміром епічними поемами псевдо-Оссіана, створеними шотландським поетом-преромантиком Дж. Макферсоном [30, С. 50].

Та автор «Сильмариліона» й «Володаря перснів» мав інші спонукальні мотиви й відповідну стратегію репрезентації. У широкому сенсі фентезійний наратив конструював свого роду міфопоетичну реальність. Цей ефект досягався за допомогою серії культурних повторюваних акцентів, де «закони правдоподібності» змінювалися «в межах розумного» [31, С. 85]. Недаремно фентезійна оповідь Дж.Р.Р. Толкіна згенерувала потужний рух толкіністів, який побутує вже впродовж трьох-чотирьох поколінь і є дуже цікавим та багатовимірним соціокультурним феноменом.

Відзначимо, що постать автора «Володаря перснів» відіграє надзвичайну роль поміж толкіністів, що виявляється в безмірній пошані неформальної спільноти. Його сприймають як батька-творця захопливого уявного світу, котрий став символом академічного розуму, який представив вічні проблеми й істини у вигляді захопливої фентезійної історії. Толкіністи з багатьох країн світу підкреслено шанобливо називають його навіть у принагідних дописах у соціальних мережах не автором, а Професором (Дж.Р.Р. Толкін тривалий час був професором Лідського й Оксфордського університетів).

Зрештою вигаданий письменником «вторинний» світ Середзем'я став органічним продуктом західної культурної, духовної та інтелектуальної традиції. Про його особливе значення промовисто свідчить не тільки бурхливий розвій студій, присвячених творчій спадщині Дж.Р.Р. Толкіна (Tolkien studies), а й те, що його фентезійний світ упродовж кількох десятиліть висвітлюється в розмаїтих лекційних курсах, які читаються у провідних університетах світу.

Символічним, попри незмінне авторське заперечення алегорій, є те, що Мордор як «темна країна світового Зла», за його уявною географією, розташований на Сході. Саме ці два чинники — західна належність світу Середзем'я та східне походження темного, демонічного, агресивного Мордору немовби наклалися на цивілізаційні виміри й геополітичні реалії російсько-української війни ще до початку її широкомасштабної фази.

Зауважимо, що в Україні «Сильмариліон» побачив світ 2008 р. у львівському видавництві «Астролябія» (переклад К. Оніщук), а його друге видання вийшло 2014 р. До 2013 р. з'явилися чотири різні повні українські переклади «Володаря перснів». Ба більше, третє виправлене видання повного українського перекладу цього твору, опрацьоване К. Оніщук (видавництво «Астролябія»), припало на 2020 р. Якщо згадати ще й надзвичайну медійну, віртуальну, телевізійну популярність фентезійних образів, то неминучість новітньої хвилі алегоричних уподібнень видається очевидною.

У метафоричному сенсі путінська Росія була приречена стати Мордором в українській рецепції, позаяк після 2014 р. більшість українців прагнули бачити свою державу як неодмінну частину західного світу. Це нав'язувало низку очевидних паралелей і контекстів з уявним Середзем'ям. Тож образ Мордору як підступного та страшного ворога, країни вселенського Зла набував символічних рис. У фентезійному наративі він є спадкоємцем давніх темних сил, адже у вигаданих Дж.Р.Р. Толкіном мовах трактується буквально як

«край / земля тіні» («Land of Shadow») [6, С. 592], «темна країна» («Dark Land») [6, С. 367].

Такі означення пропонують ще одну алюзію на радянський тоталітарний режим і його наступницю — Росію. Врешті, Мордор нависає й загрожує зі Сходу, що добре вписується до палітри екстремальних соціокультурних розломів в українському світосприйнятті воєнної доби.

24 лютого 2022 р. широкомасштабне вторгнення не тільки моментально усталило образи Мордору, орків, а й зробило ці алегорії масовими з наскрізними негативними та експресивними конотаціями. Жорстокість, бруталність, часто-густо дивовижна алогічність дій, примітивний і кричущий побутовий грабунок, невмотивоване безглузде насилля російських військовиків, помножені на злочини супроти мирного населення породили не лише ненависть до загарбників, а й відчуття непереборної огиди, суцільної відрази.

25 лютого 2022 р. на фейсбук-сторінці Сухопутних військ ЗСУ з'явилося одне з перших повідомлень з алегоричним підтекстом: «Орки з мордору несуть страшні втрати!» [32]. За висловом Д. Судина, «образ наче сам просився: окупанти нагадували дику, люту орду, зовсім не схожу на людей чи навіть на армію» [33].

Нові-старі означення «Мордор-Росія» та «орки-окупанти», а згодом — усі росіяни, що підтримують війну, миттєво заповнили як соціальні мережі, так й інформаційні зведення та навіть заяви і звернення офіційних осіб. Водночас у соціальних мережах, месенджерах поширилося чимало різноманітних зображень, мемів, переінакшених сюжетів із фентезі Дж.Р.Р. Толкіна, котрі називали й репрезентували Росію як Мордор, а російських загарбників — як орків. Скажімо, доречно згадати полотно художника О. Щупляка «Велика битва України з Мордором» [34]. Отож представлення Росії Мордором блискучо посіло чільне місце у воєнних наративах 2022 р.

Ці метаморфози швидко відобразилися в медійній сфері. Впродовж перших місяців війни низка іноземних ЗМІ подавали інформацію для своїх читачів про новітній український сленг, а у широкому сенсі — лексику російської-української війни [35, 36, 37]. Про масштаб цих мовних трансформацій виразно свідчить один з англійських дописів у березні 2022 р., в якому зазначається, що «слово “орки” відтепер зрівняно з українським словом “кацап”, негативним терміном, що означає “козел”, але стосується росіян або москвитів. Ці стандартні неполіткоректні вислови українці використовують на різних рівнях, від цивільних і журналістів до військово-політичного керівництва для позначення будь-яких росіян» [38].

Утім, алегоричні отождоження відобразили й інші глибинні смисли російсько-української війни, адже тривале воєнне протистояння чимдалі переконливіше демонструє, що з Росією, як і з фентезійним Мордором, неможливо порозумітися чи домовитися в межах прийняттого компромісу [39]. Водночас російська навала сприймається як війна зі Злом зі Сходу, котре прагне змінити обриси світового устрою, що продукує алегорію змагання темряви зі світлом, в якому Росія постає як Мордор [40]. Більше того, широкомасштабне

вторгнення нав'язало новітні алегорії, наприклад володар Моргот — диктатор Й. Сталін, його наступник Саурон — В. Путін, гобліни (ослаблі нащадки орків) — білоруські союзники Мордору-Росії й т. п. [39, 41].

Ще одним медійним імпульсом, який згенерував масову циркуляцію образів Мордору й орків, став вихід восени 2022 р. на платформі цифрового стрімінгу «Амазон» фентезійного серіалу-приквелу «Володар перснів: Персні влади». Зйомки першого сезону розпочалися ще 2020 р., але були відтерміновані внаслідок пандемії Covid-19. Відеоряд із кадрів воєнного вторгнення Мордору, вогняної атаки з повітря, нескінчених орд маршуючих орків надто яскраво й дуже болісно нагадав найстрашніші моменти російської навали в лютому — березні 2022 р.

Та постають й інші, часто-густо більш глибокі за своїм сенсом питання, котрі апелюють не тільки до алегоричних подібностей із фентезійного нарративу чи світоглядних колізій його автора, а й до кардинальної проблеми — як і чому росіяни стали орками-загарбниками? [33].

З одного боку, такі уподібнення з Мордором та орками відображають екзистенційний сенс сучасної війни для українців, оскільки путінська Росія як спадкоємиця Радянського Союзу та імперії Романових де-факто не визнає ані Україну як державу, ані українську ідентичність. З іншого боку, вони об'єктивно показують дегуманізований чи знецінений образ ворога [42]. Ефект дегуманізації, применшення, примітивізації супротивної сторони не новація, він об'єктивно побутує на теренах практично будь-якої великої війни. За великим рахунком, таке мовне маркування є вислідом екстремального, критичного розмежування воєнної доби — «свої» й «чужі» [43].

Ці метаморфози сприйняття добре відомі, принаймні від часів Першої і Другої світових воєн. Тим паче, що рецепція Росії як ворога вповні очевидна та закономірна з українського боку. Як інакше можна сприймати супротивника, що оголосив метою суцільне знищення цілої країни й нації без жодного приводу, в основі якої химерна неоімперська логіка «виправдання»? Не даремно західні інтелектуали дедалі частіше наголошують на імперському комплексі сучасної Росії, а американський історик Т. Снайдер однозначно називає її фашистською державою [44].

Певна річ, лунають застереження, що фентезійні альянзи розмивають наші уявлення про реального ворога, адже війну проти України й українців веде не міфічний Мордор, а сучасна Росія [45]. Та ці перестороги вже не зупинять побутування й поширення таких алегорій. Сучасна російсько-українська війна виявила дивовижну адаптивність фентезійного міфу, перенесеного з уявного «вторинного» світу на терени нашої реальності. Вона показала його незвичайну здатність перетікати на нові культурні обшири, вживатися в інших контекстах і ракурсах, продукувати новітні смисли у світлі змагання вічних морально-етичних ідеалів Добра та Зла реального й жорстокого світу початку ХХІ ст.

Більше того, цей міф став неодмінною складовою сучасних воєнних нарративів, себто вже відіграє роль мандрівного трансміфу. В певному сенсі дореч-

но вести мову про узвичаєння, вrostання алюзій із «Володаря перснів» у модерну культурну, інтелектуальну й інформаційну палітру. Про це незаперечно свідчить нинішня циркуляція фентезійних образів. Приміром, інформація від 27 грудня 2022 р. про зустріч лідерів країн СНД: «Саміт у Мордорі» [46]. Чи, наприклад, повідомлення від 1 квітня 2023 р.: «Мордор круто збільшив видатки на війну» [47]. Водночас палаючий Бахмут порівнюють із кадрами з кінофільму «Володар перснів» [48], а знищення російського комплексу далекого візуального спостереження називають «руйнуванням ока Мордору» [49]. Ще у січні 2022 р. такі публічні розумування й означення в медійній сфері викликали б очевидні непорозуміння та супутні пояснення, коментарі, виправдання. Натомість у річищі воєнної сучасності образ-топос Мордору як «древнього Зла» [50], трансформований і перенесений на теперішню Росію, сприймається як уповні очевидна реальність, котра дедалі більше з плином воєнного часу втрачає метафоричні компоненти.

У світі фентезійних алюзій, які продукують нові культурні смисли, чимдалі частіше сприймають російсько-українську війну й у західних наративах. Скажімо, кінцеву мету агресії проти України розглядають не тільки як «протистояння Сходу і Заходу», а як реваншистську війну за символічне переінакшення західного світу чи його фентезійної проекції Середзем'я, аби «Мордор існував як власна цивілізація, вільна від ельфійських (західних — О.Я.) цінностей» [17]. Характерне й спостереження, подане автором у контексті згаданого вище російського ревізійного наративу К. Єськова: «Для більшості українців оригінал Толкіна є кращою рамкою» [17].

Урешті, адаптовані сюжети й образи фентезійного наративу тією чи іншою мірою репрезентують давню функцію міфотворчості, хоч і в координатах суспільства інформаційної, мережевої, віртуальної доби — творення простої та приступної для культурної свідомості палітри світу. Саме тому фентезійні образи й топоси у вигляді алегорій, алюзій волею-неволею потрактовують, маркують і представляють масштабні соціокультурні катаклізми й екстремальний досвід сьогочасної російсько-української війни.

У цьому сенсі міф із «Володаря перснів» є адаптивним і мандрівним феноменом, оскільки допомагає сформувати більш-менш прийнятне за надзвичайних, кризових часів психологічне, культурне та духовне середовище буття української людини, масово травмованої війною. Адже наратив Дж.Р.Р. Толкіна містить архетипний (закодований і символічний) досвід західної цивілізації, до якої хочуть і прагнуть долучитися більшість українців. Отож у протистоянні з Росією відображається ще один важливий смисл та послання воєнних наративів — увійти до західної коаліції «народів Середзем'я», підтримка якої дозволить українцям відкинути й перемогти вселенське Зло сучасного Мордору.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chance, J. (ed.). Tolkien the medievalist. London; New York: Routledge, 2003.
2. Fimi, D. Tolkien, race and cultural history: from fairies to hobbits. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009.
3. Mathijs, E. (ed.). The Lord of the Rings: popular culture in global context. London; New York: Wallflower Press, 2006.
4. Google translated Russia to “Mordor” in “automated” error. *BBC News*. 7 January 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/technology-35251478> (дата звернення: 2.04.2023).
5. Russia is Mordor. Google translates Vladimir Putin’s homeland as Lord of Rings abyss — World News. *Mirror Online*. 7 January 2016. URL: <https://www.mirror.co.uk/news/world-news/russia-mordor-google-translates-vladimir-7136703> (дата звернення: 2.04.2023).
6. Drout, M.D.C. (ed.). J.R.R. Tolkien encyclopedia: scholarship and critical assessment. New York: Routledge, 2007.
7. Sammons, M. War of the fantasy worlds: C.S. Lewis and J.R.R. Tolkien on art and imagination. Santa Barbara; Denver; Oxford: Praeger, 2010.
8. Carpenter, H. Dzh.R.R. Tolkin. Biografia (V. Diedyk, transl.). Lviv: Astroliabiiia, 2002 [in Ukrainian].
[Карпенгер Г. Дж.Р.Р. Толкін. Біографія. (Пер. з англ. В. Дєдик). Львів: Астролябія, 2022. 448 с.].
9. Birzer, B.J. J.R.R. Tolkien’s sanctifying myth: Understanding Middle-Earth. Wilmington: ISI Books, 2002.
10. Markova, O. When Philology Becomes Ideology: The Russian Perspective of J.R.R. Tolkien. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2004. (1): 163-170.
11. Chepelevskij, S.V. Perevody romana Dzh.R.R. Tolkina “Vlastelin kolec” kak istochnik izucheniya ego bytovaniya v kulturnom prostranstve SSSR i Rossii. *Elektronnyj zhurnal “Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta”*. 2013. (1): 1-15 [in Russian].
[Чепелевский С.В. Переводы романа Дж.Р.Р. Толкина «Властелин колец» как источник изучения его бытования в культурном пространстве СССР и России. *Электронный журнал «Вестник Московского государственного областного университета»*. 2013. № 1. С. 1—15].
12. Konzack, L. The Subcreation of J.R.R. Tolkien’s Middle-Earth and now it became trans-medial culture. In: M.J.P.Wolf (ed.), *Revisiting imaginary worlds: a subcreation studies anthology*. Abingdon; New York: Routledge, 2017. 69-82.
13. Borenstein, E. Orknash: Supporting the Home Team (Russia’s Alien Nations). *NYU Jordan Center for the Advanced Study of Russia*. 30 September 2019. URL: <https://jordanrussiacenter.org/news/orknash-supporting-the-home-team-russias-alien-nations/#.ZDEt8WFBuro> (дата звернення: 8.04.2023).
14. Hooker, M.T. Tolkien through Russian Eyes. Zurich; Bern: Walking Tree Publishers, 2003.
15. Wickham-Crowley, T.P. *Tolkien through Russian Eyes* (2003) by Mark T. Hooker [Review article]. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2005. (2): 285-287.
16. Eskov, K. Poslednij Kolcosenec. Moscow: AST, 1999 [in Russian].
[Еськов К. Последний Кольценовец. Москва: АСТ, 1999. 512 с.].
17. Jukis, L.I. Why Russia rewrote Lord of the Rings. Tolkien’s fantasy world is being weaponised. *UnHerd*. 14 September 2022. URL: <https://unherd.com/2022/09/why-russia-rewrote-lord-of-the-rings> (дата звернення: 8.04.2023).
18. Wilson, A. The Ukrainians: unexpected nation. New Haven: Yale University Press, 2015.
19. Kotubej, O. Hobity ta elfy proty orkiv: personazhi Tolkina “opynylisia” na rosijsko-ukrainskij vijni. *Suspilne. Kultura*. 13 sichnia 2023. URL: <https://suspilne.media/358150-gobitya-elfi-proti-orkiv-personazi-tolkina-opinilisa-na-rosijsko-ukrainskij-vijni> [in Ukrainian].

- [Котубей О. Гобіти та елфи проти орків: персонажі Толкіна «опинилися» на російсько-українській війні. *Суспільне. Культура*. 13 січня 2023. URL: <https://sus-pilne.media/358150-gobiti-ta-el-fi-proti-orkiv-personazi-tolkina-opinilisa-na-rosijsko-ukrainskij-vijni> (дата звернення: 2.04.2023)].
20. Ukraine's Poroshenko: "New Russia" is like "Mordor". *BBC News*. 24 August 2015. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-34037743> (дата звернення: 2.04.2023).
  21. Planned giant Eye of Sauron installation in Moscow condemned by Orthodox Church. *The Guardian*. 9 December 2014. URL: https://www.theguardian.com/film/2014/dec/09/giant-eye-sauron-installation-moscow-church-evil?CMP=edit_2221 (дата звернення: 2.04.2023).
  22. Bershidsky, L. Putin's Russia, Tolkien's Mordor: What's the Difference? *Bloomberg*. 11 December 2014. URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2014-12-11/putins-russia-tolkiens-mordor-whats-the-difference> (дата звернення: 2.04.2023).
  23. "Dejstvitelno Mordor": Spovid emihrantky [Katerynu Makarevych] z Rosii. *Patrioty Ukrainy*. 14 travnia 2016. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/dejstvitelno-mordor-spo-vid-emihrantky-z-rosii-118897.html> [in Ukrainian].
[«Действительно Мордор»: Сповідь емігрантки [Катерини Макаревич] з Росії. *Патріоти України*. 14 травня 2016. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/dejstvitelno-mordor-spo-vid-emihrantky-z-rosii-118897.html> (дата звернення: 2.04.2023)].
  24. Solovej, I. "Pid pokrovom Mordoru": shpyhunskiy roman pro rosijsko-ukrainsku vijnu vyjshov u SShA. *LB.ua*. 21 lystopada 2016. URL: https://lb.ua/world/2016/11/21/351288_pod_senyu_mordora_shpionskiy_roman.html [in Ukrainian].
[Соловей І. «Під покровом Мордору»: шпигунський роман про російсько-українську війну вийшов у США. *LB.ua*. 21 листопада 2016. URL: https://lb.ua/world/2016/11/21/351288_pod_senyu_mordora_shpionskiy_roman.html (дата звернення: 2.04.2023)].
  25. Kostyuk, Yu. Ukrainka suspilno-politychna leksyka v internet-vydanniakh 2012—2017 rr. In: L. Struhanets (ed.), *Leksyka na peretyni naukovykh paradyhm*. Ternopil: Osadtsa Yu.V., 2018. 135-155 [in Ukrainian].
[Костюк Ю. Українська суспільно-політична лексика в інтернет-виданнях 2012—2017 рр. В: *Лексика на перетині наукових парадигм*. (Ред. Л. Струганець). Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. С. 135—155].
  26. Feofan Polotsky (Skorobohatov), ieromonakh. Yak Rosiia stala Mordorom. Do dnia narodzhennia velykoho kazkaria Dzhona Tolkiiena. *Newssky.com.ua*. 15 sichnia 2020. URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordorom-do-dnya-narodzheniya-velikogo-kazkariya-dzhona-tolki%D1%94na> [in Ukrainian].
[Феофан Полоцький (Скоробогатов), ієромонах. Як Росія стала Мордором. До дня народження великого казкаря Джона Толкієна. *Newssky.com.ua*. 15 січня 2020. URL: <https://newssky.com.ua/yak-rosiya-stala-mordorom-do-dnya-narodzheniya-velikogo-kazkariya-dzhona-tolki%D1%94na> (дата звернення: 5.04.2023)].
  27. Coutras, L. Tolkien's theology of beauty: majesty, splendor, and transcendence in Middle-earth. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
  28. Loconte, J. How J.R.R. Tolkien Found Mordor on the Western Front. *The New York Times*. 30 June 2016. URL: <https://www.nytimes.com/2016/07/03/opinion/sunday/how-jrr-tolkien-found-mordor-on-the-western-front.html> (дата звернення: 25.04.2023).
  29. Flieger, V. The Music and the Task: Fate and Free Will in Middle-earth. *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2009. (6): 151–181.
  30. Flieger, V. "Do the Atlantis story and abandon Eriol-Saga". *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2004. (1): 43–68.
  31. Hoiem, E.M. World Creation as Colonization: British Imperialism in "Aldarion and Erendis". *Tolkien Studies: An Annual Scholarly Review*. 2005. (2): 75–92.

32. Dediulina, O. Chomu rosijskykh okupantiv v Ukraini nazyvaiut orkamy. *Vgorode*. 20 bereznia 2022. URL: <https://od.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1200980-chomu-rosijskikh-okupantiv-v-ukrajini-nazivajut-orkami> [in Ukrainian].
[Дедюліна О. Чому російських окупантів в Україні називають орками. *Vgorode*. 20 березня 2022. URL: <https://od.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1200980-chomu-rosijskikh-okupantiv-v-ukrajini-nazivajut-orkami> (дата звернення: 8.04.2023)].
33. Sudyn, D. Orky i liudy. Yak Tolkin dopomahaie zrozumity, scho ne tak z Rosiieiu i rosiianamy. *Ukrainskyj tyzhden*. 11 kvitnia 2022. URL: <https://tyzhden.ua/orky-i-liudy-iaak-tolkin-dopomahaie-zrozumity-shcho-ne-tak-z-rosiieiu-i-rosiianamy> [in Ukrainian].
[Судин Д. Орки і люди. Як Толкін допомагає зрозуміти, що не так з Росією і росіянами. *Український тиждень*. 11 квітня 2022. URL: <https://tyzhden.ua/orky-i-liudy-iaak-tolkin-dopomahaie-zrozumity-shcho-ne-tak-z-rosiieiu-i-rosiianamy> (дата звернення: 8.04.2023)].
34. Oleg Shupliak — Gallery — The Great Battle of Ukraine with Mordor (24.02.2022). URL: <https://shupliak.art/gallery/2022/the-great-battle-of-ukraine-with-mordor> (дата звернення: 18.04.2023).
35. Leloup, D. Ukrainian and Russian Tolkien fans battle over the legacy of “The Lord of the Rings”. *Le Monde*. 23 April 2022. URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2022/04/23/ukrainian-and-russian-tolkien-fans-battle-over-the-legacy-of-the-lord-of-the-rings_5981383_13.html (Last accessed: 8.04.2023).
36. Mirovalev, M. “Orcs” and “Rashists”: Ukraine’s new language of war. *Al Jazeera*. 3 May 2022. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/3/orcs-and-rashists-ukraines-new-language-of-war> (Last accessed: 8.04.2023).
37. Sheftalovich, Z. The Rashists from Mordor vs. the Tractor Troops. Ukraine’s new language of war. An English-language guide to Ukrainian slang. *Politico*. 21 June 2022. URL: <https://www.politico.eu/article/rashists-mordor-tractor-troops-ukraines-new-language-of-war> (Last accessed: 8.04.2023).
38. Ukrainian War Dictionary or Why Russians are Called Orcs. *The Happy Beavers*. 31 March 2022. URL: <https://thehappybeavers.com/why-russians-are-called-orcs> (Last accessed: 8.04.2023).
39. Hromenko, S. Morgot-Stalin i Sauron-Putin: Rosiia yak spravzhnii Mordor. *Lb.ua*. 21 lypnia 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/07/21/523747_morgotstalin_i_sauronputin_rosiia.html [in Ukrainian].
[Громенко С. Моргот-Сталін і Саурон-Путін: Росія як справжній Мордор. *Lb.ua*. 21 липня 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/07/21/523747_morgotstalin_i_sauronputin_rosiia.html (дата звернення: 8.04.2023)].
40. Kasparov, H. Sohodni Ukraina — peredovyi front tsyvilizatsii, a Rosiia — Mordor. *24 kanal*. 17 bereznia 2022. URL: https://24tv.ua/sogodni-ukrayina-peredoviy-front-tsyvilizatsiyi-rosiya-mordor_n1908853 [in Ukrainian].
[Каспаров Г. Сьогодні Україна — передовий фронт цивілізації, а Росія — Мордор. *24 канал*. 17 березня 2022. URL: https://24tv.ua/sogodni-ukrayina-peredoviy-front-tsyvilizatsiyi-rosiya-mordor_n1908853 (дата звернення: 8.04.2023)].
41. Buket, Ye. Mordor, orky, Sauron: rf i vyhadanyi svit Dzhona Tolkina. *ArmiiaInform*. 31 travnia 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/31/mordor-orky-sauron-rf-i-vyhadanyj-svit-dzhona-tolkina> [in Ukrainian].
[Букет Є. Мордор, орки, Саурон: рф і вигаданий світ Джона Толкіна. *АрміяInform*. 31 травня 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/31/mordor-orky-sauron-rf-i-vyhadanyj-svit-dzhona-tolkina> (дата звернення: 8.04.2023)].
42. Khotyn, R. “Rashka”, “lapti”, “mordor”. Chomu ukraintsi daiut hluzlyvi nazvy Rosii v chas viiny i shcho vony oznachaiut. *Radio Svoboda*. 20 travnia 2023. URL: <https://www>

- radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html [in Ukrainian].
[Хотин Р. «Рашка», «лапти», «мордор». Чому українці дають глузливі назви Росії в час війни і що вони означають. *Радіо Свобода*. 20 травня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html> (дата звернення: 22.05.2023)].
43. Bloh Diachenka: mova pid chas viiny. *Suspilne. Kultura*. 16 travnia 2022. URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni> [in Ukrainian].
[Блог Дяченка: мова під час війни. *Суспільне. Культура*. 16 травня 2022. URL: <https://suspilne.media/238617-blog-dacenko-mova-pid-cas-vijni> (дата звернення: 8.04.2023)].
44. Snyder, T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 19 May 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html> (Last accessed: 8.04.2023).
45. Ukraini oholosyv viinu ne Mordor, a Rosiia. *DailyLviv.com*. 5 chervnia 2022. URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/ukrayini-oholosyv-viinu-ne-mordor-a-rosiya-100074> [in Ukrainian].
[Україні оголосив війну не Мордор, а Росія. *DailyLviv.com*. 5 червня 2022. URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/ukrayini-oholosyv-viinu-ne-mordor-a-rosiya-100074> (дата звернення: 8.04.2023)].
46. “Samit u Mordori”. Lideram krain SND u RF podaruvaly deviat kilets. Oдне Putin zalyshyv sobi. *New Voice*. 27 hrudnia 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/lifestyle/putin-podaruvav-lideram-krajn-snd-zoloti-perstni-novini-rosiji-50293598.html> [in Ukrainian].
[«Саміт у Мордорі». Лідерам країн СНД у РФ подарували дев'ять кілець. Одне Путін залишив собі. *New Voice*. 27 грудня 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/lifestyle/putin-podaruvav-lideram-krajn-snd-zoloti-perstni-novini-rosiji-50293598.html> (дата звернення: 8.04.2023)].
47. Sokhar, O. Mordor kruto zbilshyv vydatky na viinu. *Espresso*. 1 kvitnia 2023. URL: <https://espresso.tv/mordor-kruto-zbilshiv-vidatki-na-viynu> [in Ukrainian].
[Сохар О. Мордор круто збільшив видатки на війну. *Espresso*. 1 квітня 2023. URL: <https://espresso.tv/mordor-kruto-zbilshiv-vidatki-na-viynu> (дата звернення: 8.04.2023)].
48. “Tse ne kadry Mordora iz ‘Volodaria Persniv’, a rosiyskiy obstril Bakhmuta”: yak okupanty znyshchuyut misto. *TSN.ua*. 19 veresnia 2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ce-ne-kadri-mordora-iz-volodarya-persniv-a-rosiyskiy-obstril-bahmuta-yak-okupantiznischuyut-misto-2160886.html> [in Ukrainian].
[«Це не кадри Мордора із «Володаря Перснів», а російський обстріл Бахмута»: як окупанти знищують місто. *TSN.ua*. 19 вересня 2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ce-ne-kadri-mordora-iz-volodarya-persniv-a-rosiyskiy-obstril-bahmuta-yak-okupantiznischuyut-misto-2160886.html> (дата звернення: 18.04.2023)].
49. “Oko Mordora zruinovane”: dron ZSU vrazyv rosiyskiy kompleks “Murom-P”. *Fokus*. 6 travnia 2023. URL: <https://fokus.ua/uk/digital/564757-oko-mordora-zruynovane-dron-zsu-vraziv-rosiyskiy-kompleks-murom-p-video> [in Ukrainian].
[«Око Мордора зруйноване»: дрон ЗСУ вразив російський комплекс «Муром-П». *Фокус*. 6 травня 2023. URL: <https://fokus.ua/uk/digital/564757-oko-mordora-zruynovane-dron-zsu-vraziv-rosiyskiy-kompleks-murom-p-video> (дата звернення: 6.05.2023)].
50. Ohienko, V. Yak z'яvilasia Bucha i prychomu tut Tolkin? *Zbruc'*. 25 kvitnia 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115211> [in Ukrainian].
[Огієнко В. Як з'явилася Буча і причому тут Толкін? *Zbruc'*. 25 квітня 2023. URL: <https://zbruc.eu/node/115211> (дата звернення: 29.04.2023)].

Надійшла / Received 04.06.2023

Oleksii YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Corresponding Member of NAS of Ukraine, Leading Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
alexias@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

RUSSIA AS MORDOR: FANTASY ALLUSIONS IN CONTEMPORARY WAR NARRATIVES

The purpose of the study — to highlight and analyze the circulation of fantasy allusions in contemporary narratives used to label Russia and its military aggression against Ukraine. **The research methodology** is based on the strategies of comparing and analyzing the transitory components of Tolkien's mythology in the form of symbolic images that have been transformed and used in modern narratives to define Russia. **The scientific novelty.** This article illustrates the conflicting and complex history of how J.R.R. Tolkien's fantasy narrative was perceived in the USSR and in post-Soviet Russia. The practices of using fantasy images and characters as allegories to represent the Soviet regime and its leaders have been considered. It is noted that the attractiveness of the allegorical likening of the USSR to Mordor as an image and topos / place of "universal Evil" is explained by the fact that the reader of that time perceived the fantasy narrative as a coded totalitarian history. It is emphasized that Tolkien's narrative constructed a kind of mythopoetic reality oriented to a certain experience of the reader. The reasons for the surprising adaptability of images, plots, and characters from the fantasy narrative and Tolkien's mythology have been revealed, allowing their high transition level and quick transfer to the current realities of war, primarily to label Russian aggression against Ukraine. **Conclusions.** It is argued that fantasy allusions, as elements of the traveling trans-myth, have become part of modern war narratives. Russia has been portrayed as Mordor, the "kingdom of Evil", due to the adaptation of totalitarian and old imperial heritage into the modern Russian state and political project. Fantasy images are being used in a rather peculiar way due to the ongoing Russo-Ukrainian war, reflecting the complex search for new lines of cultural and worldview demarcation.

Keywords: *Russo-Ukrainian war, Russia, USSR, Mordor, orcs, Middle-Earth, "secondary" world, Tolkien, "The Lord of the Rings", Tolkien's mythology, fantasy allegories, war narratives, military modernity.*